

तिफुण

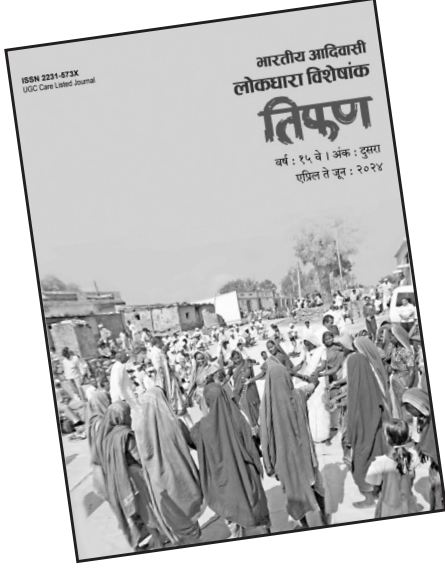
वर्ष : १५ वे। अंक : दुसरा
एप्रिल ते जून : २०२४

भारतीय आदिवासी लोकधारा विशेषांक

.....• संपादक •.....

डॉ. शिवाजी भिकाजी हुसे

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231-573X

साहित्य, कला आणि
लोकसंस्कृतीला वाहिलेले

त्रैमासिक

तिफण

भारतीय आदिवासी
लोकधारा विशेषांक

वर्ष : १५ वे, अंक : दुसरा
एप्रिल ते जून : २०२४

संपादक : डॉ. शिवाजी हुसे
अतिथी संपादक : डॉ. संतोष धनेधर

संपादक मंडळ :

डॉ. सर्जेराव जिगे, डॉ. दिलीप बिरुटे,
डॉ. ताहेर पठाण, डॉ. रामचंद्र झाडे,
डॉ. सुभाष बागल, डॉ. दत्तात्रय डुंबरे,
डॉ. सुभाष शेकडे, डॉ. सुखदेव इघारे,
डॉ. प्रेमला मुखेडकर, डॉ. राजकुमार मुसणे,
डॉ. रंजना कदम, डॉ. यशवंत सोनुने

मुद्रक :

रुद्रायणी, छत्रपती संभाजीनगर.

मुखपृष्ठ, मांडणी व सजावट :

मंदार नागरे, छत्रपती संभाजीनगर
मो. ९४०४६११५९६

• वर्गणी •

वार्षिक सहयोग मूल्य : रु. ५००/-

वर्गणी अशीही भरता येईल-

संपादक, 'तिफण', बँक ऑफ महाराष्ट्र
शाखा : कन्नड, खाते क्र. 60287405377
आय.एफ.एस.सी. कोड क्र. MAHB0000259

स्वागत मूल्य : २०० रुपये

संपादन : अवैतनिक

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता :

डॉ. शिवाजी हुसे, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा
रोड, कन्नड- ४३१ १०३,
जि. छत्रपती संभाजीनगर. मो. ९४०४०००३९८
मेल : tifanprakashan2024@gmail.com

(या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.)

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	संशोधक/ मार्गदर्शक	पृष्ठ
1	जळगाव व नंदुरबार जिल्ह्याच्या मानव विकास निर्देशांकात आरोग्य सेवीची भूमिका एक अभ्यास	आरती प्रकाश सोनटक्के डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे	
2	महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येचा अभ्यास	अंकुश लक्ष्मण गावीत डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे	
3	भारतीय स्वातंत्र्य युद्धातील खान्देशातील भिल्ल आदिवासींची शस्त्रास्त्रे	प्रा.डॉ.अरुण धोंडू वळवी	
4	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे आणि उपाययोजना	प्रा.श्रीराम उत्तम बनसोडे डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	
5	आदिवासी जीवन संस्कृती : साहित्य स्वरूप व वाटचाल	डॉ. जितेंद्र पांडुरंग कदम	
6	कुपोषित बालकांचा आहार व आरोग्याचे अध्ययन	प्रा कु. पल्लवी रमेशराव देशमुख	
7	स्वातंत्र्य संग्रामातील आदिवासी स्त्रियांचे योगदान	डॉ. आनंदा मारोती काळबांडे	
8	खावटी कर्ज योजना : आदिवासींसाठी जीवनदायी	डॉ. एस. के. मगरे	
9	आदिवासी बहुल त्र्यंबकेश्वर परिसरातील बारव : एक अभ्यास	डॉ. मिलिंद राजेंद्र थोरात	
10	प्रशासकीय गतीमानतेत माहिती अधिकाराची भूमिका	प्रा. जगदीश रामदास चिमूरकर डॉ. प्रमोद एस. शंभरकर	

11	कविता महाजन यांच्या कादंबरीतील सामाजिक जाणीवा	पूनम दिलीप गोसावी डॉ. रवींद्र डोंगर पाटील	
12	ग्रामीण - आदिवासी कामगारांचे आर्थिक स्थलांतराचे अध्ययन	प्रा. डॉ. वायसे शामराव भगवान खरे महेंद्र जयवंत	
13	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी सांस्कृतिक पर्यटनाचा अभ्यास	प्रा. कृष्णा गावित	
14	ग्रामीण विकासाची गांधीवादी संकल्पना	प्रा.डॉ. मीना नामदेवराव काळे	
15	आदिवासींचे राजकीय जीवन	नवनाथ तापीराम पवार डॉ. प्रा. संजय अंकुश काळे	
16	कृषीसंकटे आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	प्रा.डॉ.निळकंठ पंढरी नरवाडे	
17	ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांचे योगदान	प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने डॉ. नितिन बी. कावडकर	
18	कुपोषण आणि इतर आरोग्यविषयक समस्या	डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	
19	कुपोषणाचा आरोग्यावर होणारा परिणाम व उपाययोजना	प्रा. रंजना अ. नक्षिणे	
20	ग्रामीण कृषी संकट व आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या प्रवृत्तीचे अध्ययन	डॉ. वायसे शामराव भगवान दावळे रविंद्र गटा	
21	आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक समस्या आणि उपाय	प्रा. शैलेंद्र देविदास तेलंग	
22	खानदेशातील आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासात समाजसुधारकांची भूमिका : एक अभ्यास	डॉ. आर. पी. भामरे डॉ.शशिकांत गोकुळ साबळे	
23	नंदुरबार जिल्ह्यातील पावरा जमातीचे लग्न गीत एक अभ्यास	सुनिल रोलजी खर्डे डॉ. खासेराव हिम्मतराव पाटील	
24	आदिवासी : स्थलांतर, विस्थापन व पुनर्वसन : विशेष संदर्भ सरदार सरोवर	प्रा. सुनिल भालेराव पाटील	

25	आदिवासी व शेतकरी चळवळी	सुनिता संतोष पवार	
26	सातपुडा आदिवासी संस्कृतीतील होळी उत्सव	प्रा. उषा ठोबा पावरा डॉ. राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	
27	ग्रामीण आणि आदिवासी समस्यांचे साहित्यिक प्रतिबिंब	प्रा.डॉ. वसुमती पुंडलिकराव पाटील	
28	आदिवासींच्या शिक्षणातील समस्या - एक आव्हान	वैशाली विजयकुमार जवराळ डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे	
29	अविनाश वळवी व बाबुलाल नाईक या आदिवासी साहित्यिकांचा साहित्यातून घडणारे आदिवासी जीवन दर्शन	प्रा. पाडवी अनिता विक्रम डॉ. माधव कदम	
30	वनजमिन, वनोपज, वेठबिगारी या आर्थिक उत्थान कार्याबाबत कर्मयोगी महाराज जनार्दन पोहऱ्यावळवी यांच्या कार्याचा अभ्यास	प्रा. राजू गिरधर पवार डॉ. अनिल गंभीरराव सोनवणे	
31	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक अभ्यास	सौ. रवंदळे गायत्री अविनाश डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे	
32	ग्रामीण आणि आदिवासी समस्यांचे साहित्यिक प्रतिबिंब	प्रा. विजया पाटील	
33	‘सरदार सरोवर प्रकल्प विस्थापन व पुर्नवसन : समस्या व उपाय योजना’	डॉ. गिरिश जोम्सू गावित	
34	पेठ तालुक्यातील ग्रामीण आदिवासींच्या विविध समस्या (पूर्णतः पेसा कायदा लागू असलेला तालुका)	विशाल अशोक भुसारे	
35	आदिवासींच्या समस्या आणि धोरणांमधील शिक्षण	रुपाली प्रकाश जगताप डॉ. माधव कौतिक कदम	
36	महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेचा आदिवासी समाजावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास	श्री. रंजित सोन्या गावीत डॉ. हनुमंत भोसले	
37	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येचा भौगोलिक अभ्यास	श्री. मगण धिरजी गावीत	

38	पश्चिम खानदेशातील संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत कॉंग्रेस कांतीलाल रावजी वसावे आणि जयंतराव गणपतराव नाटक यांचे योगदान	डॉ. सुनिल छोटू पवार	
39	आदिवासी बहुल हॉलीबॉल खेळाडुंच्या कारक क्षमता व शरीरमिती घटनांचे तुलनात्मक अध्ययन	आकाश दिपक बिवाल	
40	शेतकरी आणि आदिवासी चळवळ	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव पवार	
41	पंचायत विस्तार अधिनियम १९६६ (पेसा) चा आदिवासी समजावरील झालेल्या परिणामांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. सागर बड्गे	
42	नंदुरबार जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा वित्तीय व्यवस्थापनाचा अभ्यास	अजित हिरकणे डॉ. दिनेश पाटील	
43	कृषी संकटे आणि शेतकरी आत्महत्या एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.प्रियंका राजेंद्र आठे	
44	पश्चिम खानदेशातील आदिवासी संस्कृती	डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे	
45	चंद्रपूर जिल्ह्यातील औद्योगीकरणाचा नागरी समाजाच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम	डॉ. विनायक शिंदे सतीश गोवर्धन पेटकर	
46	भिल्लांचे आध्यात्मिक गुरु : संत आपत्री गुला महाराज	प्रा. उषा ठोबा पावरा प्रा. डॉ. राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	

संपादकीय...

भारताच्या सांस्कृतिक वारशाच्या समृद्ध परंपरेत आदिवासी लोककथा, कथा आणि परंपरांचा खजिना आहे जो पिढ्यान्पिढ्या चालत आला आहे. ही कथा, अनेकदा निसर्ग, अध्यात्म आणि समुदायात रुजलेली, भारताच्या स्थानिक समुदायांच्या लोकाचार आणि जागतिक दृष्टीकोनात गहन अंतर्दृष्टी देते. आधुनिकीकरण आणि सांस्कृतिक एकसंधीकरणाच्या झपाट्यात, या अमूल्य वारशाचे जतन आणि उत्सव साजरा करण्याची नितांत गरज आहे. याचा विचार करता विसरवाडी एज्युकेशन सोसायटीच्या लोकनेते माणिकराव गावित महाविद्यालयाने 'भारतीय आदिवासी लोकधारा' विषयावर आदिवासींची कला, साहित्य व संस्कृतीची सद्यस्थिती, समस्या आणि आव्हाने इ. चा आढावा घेण्याच्या अनुषंगाने राष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित केले. ज्याअर्थी आदिवासी लोककथा भारताच्या भूतकाळाशी एक महत्त्वाचा दुवा म्हणून काम करते, त्याअर्थी प्राचीन विश्वास प्रणाली, विधी आणि सामाजिक संरचनांची झलक सुद्धा देते. या कथा केवळ मनोरंजनासाठीच्या कथा नाहीत तर त्या शहाणपणाचे, नैतिक शिकवणुकीचे आणि ऐतिहासिक वृत्तांतांचे भांडार आहेत. मौखिक परंपरा, गाणी, नृत्य आणि कला प्रकारांद्वारे, जमातींनी शतकानुशतके त्यांची सांस्कृतिक ओळख प्रसारित केली आहे, त्यांच्या

भूमीशी आणि पूर्वजांशी सखोल संबंध राखला आहे. तरीही, हा समृद्ध सांस्कृतिक वारसा समकालीन भारतात अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे. आर्थिक विकास, शहरीकरण आणि जागतिकीकरण अनेकदा आदिवासी समुदायांना दुर्लक्षित करतात, ज्यामुळे त्यांची पारंपारिक जीवनशैली आणि भाषा नष्ट होतात. तरुण पिढी चांगल्या संधींच्या शोधात शहरांमध्ये स्थलांतरित होत असल्याने, सांस्कृतिक विघटन होण्याचा धोका आहे, अनेक तरुणांचा त्यांच्या पूर्वजांच्या वारशाशी संपर्क कमी होत आहे. मुख्य प्रवाहातील सांस्कृतिक प्रभावांच्या अतिक्रमणामुळे आदिवासी लोककथांच्या विविधतेला आणि सत्यतेला धोका निर्माण झाला आहे. पाश्चिमात्य माध्यमे, तंत्रज्ञान आणि उपभोगवाद यांचा प्रभावशाली प्रभाव पडतो, अनेकदा स्थानिक परंपरा आणि भाषा यांची छाया दिसेनाशी होते. परिणामी, अनेक आदिवासी कथा आणि विधी विस्मरणात जाण्याचा किंवा विकृत होण्याचा धोका आहे, ज्यामुळे भारताचे सांस्कृतिक सौंदर्य कमी होत आहे. भारतातील आदिवासी लोककलेचे रक्षण करण्यासाठी विविध स्तरांवर एकत्रित प्रयत्नांची गरज आहे. प्रथम, दृकश्राव्य रेकॉर्डिंग, लिखित प्रतिलिपी आणि डिजिटल संग्रहाद्वारे मौखिक परंपरांचे दस्तऐवजीकरण आणि जतन करण्यासाठी पुढाकार असणे आवश्यक आहे. यासाठी भाषा, स्वर

आणि सांस्कृतिक संदर्भातील बारकावे अचूकपणे संग्रहीत करण्यासाठी मानववंशशास्त्रज्ञ, भाषाशास्त्रज्ञ आणि समुदाय सदस्य यांच्यात सहकार्य आवश्यक आहे. याशिवाय, शालेय अभ्यासक्रमात आदिवासी लोककथांचा समावेश करणाऱ्या, भावी पिढ्यांमध्ये जागरूकता आणि प्रशंसा वाढवणाऱ्या शैक्षणिक कार्यक्रमांची गरज आहे. औपचारिक शिक्षणामध्ये स्वदेशी ज्ञान प्रणाली समाकलित करून, भारत सांस्कृतिक विविधतेबद्दल आदर वाढवू शकतो आणि आदिवासी समुदायांविरोद्धच्या पूर्वग्रहांचा सामना करू शकतो. आदिवासी भागात तळागाळातील उपक्रमांना आणि सांस्कृतिक केंद्रांना पाठिंबा दिल्याने पारंपारिक कलाप्रकार, कथाकथन आणि विधी यांचे पुनरुज्जीवन होऊ शकते. आदिवासी कलाकार आणि कलाकारांना व्यासपीठ उपलब्ध करून देऊन, हे उपक्रम समुदायांना त्यांचा सांस्कृतिक वारसा पुन्हा प्राप्त करण्यासाठी आणि स्थानिक पातळीवर आर्थिक संधी निर्माण करण्यास सक्षम करतात. धोरणकर्त्यांनी आदिवासी समुदायांचे स्वयंनिर्णय आणि सांस्कृतिक स्वायत्ततेचे अधिकार ओळखले पाहिजेत. यामध्ये जमिनीच्या हक्कांचा आदर करणे, पवित्र स्थळांचे रक्षण करणे आणि निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत स्वदेशी आवाजांना सक्षम करणाऱ्या समावेशक शासन संरचनांना प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे. या सर्व मुद्यांवर सर्वसमावेशक सकारात्मक चर्चा व्हावी, संबंधित क्षेत्रातील अभ्यासक, संशोधकांना आपापले संशोधन मांडण्यासाठी विचारमंच उपलब्ध व्हावे आणि ते संकलित पुस्तकाच्या रूपाने सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचावे म्हणून अप्रकाशित शोध निबंध मागवण्यात आले. त्यास राज्यभरातून प्रतिसाद मिळाल्याने भारतीय आदिवासी लोकधारेचे जतन आणि संवर्धन जबाबदार हातात असल्याचे पाहून समाधान वाटते. भारतीय जमार्तीबद्दल विचारवंत, अभ्यासक आणि संशोधक सक्रिय असल्याने

लोककथा, कला आणि सांस्कृतिक क्षेत्राला मनाचे स्थान मिळेल यात शंका नाही. प्रस्तुत शोधकर्त्यांचे भारतीय आदिवासी लोककथा, साहित्य आणि संस्कृतीचा ऐतिहासिक, आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टीने अभ्यासपूर्ण शोध निबंध छापील स्वरूपात मागील पंधरा वर्षांपासून कला, साहित्य आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेल्या 'तिफण' त्रैमासिकात प्रकाशित होणे आयोजक महाविद्यालयासाठी आनंदाची तितकीच अभिमानाची गोष्ट आहे. शेवटी, भारताच्या आदिवासी लोकसाहित्याचे जतन करणे हा केवळ सांस्कृतिक प्रयत्न नसून एक नैतिक आवश्यकता आहे. स्थानिक समुदायांच्या शहाणपणाचा आणि सर्जनशीलतेचा सन्मान करून, भारत आपली सांस्कृतिक परंपरा समृद्ध करू शकतो आणि सामाजिक एकता मजबूत करू शकतो. या अनमोल वारशाचे संरक्षक या नात्याने, आदिवासी लोककथा पुढील पिढ्यांना प्रेरणा, शिक्षित आणि एकत्र करत राहतील याची खात्री करणे ही आपली सामूहिक जबाबदारी आहे. तिचे वाहन करण्यात तिफण त्रैमासिकाचा सिंहाचा वाटा आहे. त्याबद्दल मुख्य संपादक डॉ. शिवाजी हुसे, संपादक मंडळ आणि मूल्यमापन समीतेचे ऋणात राहू इच्छितो. या विशेषांकात महाराष्ट्रातील नामवंत अभ्यासक, संशोधक यांचे अभ्यासपूर्ण लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. या लेखातून आदिवासींचे लोकजीवन, लोकसंस्कृती आणि लोककला तसेच त्यांच्या जगण्याचे विविधांगी दर्शन घडते. या अंकाच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाचे प्रश्न ऐरणीवर येतील त्याकडे शासन, प्रशासन आणि समाजाचे लक्ष जावून त्यांच्या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी निश्चित उपयुक्त ठरेल. प्रत्येक अभ्यासक, लेखक तसेच सामाजिक कार्यकर्ते यांच्यासाठी हा अंक महत्त्वाचा आहे. लेखकांचे व संपादक मंडळाचे मनःपूर्वक आभार व धन्यवाद.

- अतिथी संपादक